

Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут археології України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського

Державний науково-дослідний інститут теорії
та історії архітектури і містобудування

Державний комітет будівництва,
архітектури та житлової політики України

Міністерство культури і мистецтв України

Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури

Головна редакція
Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ
У ДВАДЦЯТИ ВОСЬМИ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор — Валерій СМОЛІЙ

В'ячеслав ГОРБИК (заступник головного редактора),
Володимир ГУСАКОВ, Микола ДЬОМІН,
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Михайло ЗГУРОВСЬКИЙ,
Ярослав ІСАЄВИЧ, Микола КІПОРЕНКО, Олександр КОСТЮК,
Зіновій КУЛИК, Іван КУРАС, Володимир ЛИТВИН,
Володимир МИХЕСВ, Віктор МИЦ, Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО,
Олексій ОНИЩЕНКО, Дмитро ОСТАПЕНКО, Руслан ПИРІГ,
Микола РУДЬКО, Євген ТИМАНОВИЧ,
Петро ТОЛОЧКО (заступник головного редактора),
Петро ТРОНЬКО, Лариса ФЕДОРОВА (відповідальний секретар)

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
1999

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВ

Кн. I, ч. I.

А — Л

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

Відповідальний редактор — Петро ТРОНЬКО

Юрій АСЕСЬВ, Сергій БАБУШКІН, Микола БЕЗВЕРХИЙ,
Сергій БІЛОКІНЬ, В'ячеслав ГОРБИК,
Віктор ГУСЄВ, Світлана ДМИТРУК,
Валентин ЄЖОВ, Гліб ІВАКІН,
Михайло КАЛБНИЦЬКИЙ,
Ніна КОВАЛЕНКО (відповідальний секретар),
Олександр КОСТЮК, Станіслав КУЛБЧИЦЬКИЙ,
Борис КУРІННИЙ, Руслан КУХАРЕНКО, Олена ЛУГОВА,
Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО (заступник відповідального редактора),
Елла ПІСКОВА, Леонід ПРИБЕГА,
Людмила ПРОЦЕНКО, Олесь СИЛИН,
Валерій СМОЛІЙ (заступник відповідального редактора),
Павло СОХАНЬ (заступник відповідального редактора),
Максим СТРИХА, Анатолій ТИМЧИК, Петро ТОЛОЧКО,
Тетяна ТРЕГУБОВА, Лариса ФЕДОРОВА,
Лариса ШЕВЧЕНКО

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
1999

Головна редакція Зводу висловлює подяку за спонсорську підтримку
Головному управлінню містобудування та архітектури м. Києва.

Звід пам'яток історії та культури України засновано
за Постановою Ради Міністрів Української РСР
від 3 вересня 1982 р.

Упорядники
*В'ячеслав Горбик, Микола Кіпоренко,
Лариса Федорова*

Звід пам'яток історії та культури України — перше в Україні енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Звід включатиме 28 томів відповідно до адміністративно-територіального поділу країни (24 області, Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь), окремий том присвячено пам'яткам української культури за рубежом.

Відкриває Звід перша книга (частина перша) тому «Київ», який складається з двох книг (перша книга у двох частинах). Вона містить вступи до Зводу і тому «Київ» та статті-довідки про пам'ятки. Крізь призму досить різнобічної пам'яткознавчої інформації, значна частина якої вперше вводиться до широкого наукового і суспільного обігу, зроблено спробу розглянути основні аспекти життя міста з найдавніших часів до сьогодення. Культурна спадщина Києва немовби сконцентрувала в собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя України впродовж багатьох століть, справляючи одночасно вирішальний вплив на розвиток національної культури, її утвердження у світі.

Книгу супроводжує науково-довідковий апарат (джерела та бібліографія, покажчики — іменний і статей, термінологічний і топонімічний словники), ілюстрований матеріал (1366 фотографій, карт, схем, планів).

The Code of Ukraine's Historical and Cultural Memorials is the first Ukrainian encyclopedian reference publication describing all immovable monuments of archeology, history, architecture, town-planning and monumental art existing on its territory. The Code will include 28 volumes according to the administrative-territorial division of the state (24 regions, the Crimean autonomous republic, the city of Kyiv and Sevastopol), a separate volume will include information about Ukrainian cultural monuments abroad.

The Code begins with the first book (part one) of the volume "Kyiv" consisting of two books (two parts). There are introductions to the Code and to the volume "Kyiv" and reference articles about the monuments in it. Through the prism of information about the monuments the greater part of which is becoming known to scientific circles, a great attempt has been made in researching the main aspects of the city life from ancient time till to the present days.

The cultural heredity of Kyiv has been accumulating information about the most important events of social, economic, sociopolitical and cultural life in Ukraine for many centuries having a crucial influence on the development of national culture and its affirmation in the world.

The book contains scientific reference material (origins and bibliographies on various subjects), illustrations (1366 photographs, map-documents, schemes and plans).

За повного або часткового використання публікацій книги
посилання на видання обов'язкове.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Підготовка багатотомного енциклопедичного видання, присвяченого нерухомих пам'яткам історії та культури України, припала на 1980—90-і рр., коли змінювалися політичні, культурні, духовні, а разом з тим і пам'яткознавчі орієнтири. Це викликало необхідність додаткового обстеження й аналізу історико-культурної спадщини регіонів країни, коригування методології і критеріїв відбору пам'яток до Зводу, його концептуальних засад, значної доробки й поновлення змісту вже підготовлених статей. При підготовці цього унікального видання, що не має аналогів у вітчизняній науці, ми прагнули врахувати усі історичні події і реалії, якими позначився розвиток української культури і суспільства, хоча швидкий плін часу постійно вносить нові корективи до розуміння нашої історії.

Основну частину 1-ї книги 1-го тому «Київ», крім вступної статті до всього Зводу (позначено римською пагінацією), вступного нарисю і передмови, становлять статті про всі види пам'яток столиці України: археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Поховання як пам'ятки історії ввійшли до 1-ї книги в тому разі, коли вони є складовою комплексу, ансамблю або окремої споруди. Всі інші включено до 2-ї книги тому «Київ», спеціально присвяченої міському некрополю.

Статті Зводу систематизовано за алфавітним принципом, кожна з них має свій порядковий номер. До першої книги ввійшли пам'ятки від літери «А» («Андріївська церква») до літери «Л» включно («Лютеранська вулиця»). Забудова вулиці розглядалася як комплексна пам'ятка містобудування, архітектури та історії, що складається з окремих пам'яток (будинків, садиб, ансамблів, площ, пам'ятних місць), позначених дробовими номерами. В середині статті про вулицю пам'ятки розміщено за алфавітом. Аналогічно подано комплекси археологічних пам'яток («Місто Володимира», «Місто Ярослава», «Поділ»).

Заголовки статей набрано жирним шрифтом, у дужках відповідними скороченнями позначено вид пам'ятки: археол., архіт., іст., мист., містобуд. Назви пам'яток архітектури подано за первісною, а не сучасною функцією споруд, іноді — за іменами їхніх перших чи найвідоміших власників або установленю в киевознавстві назвою. Наприклад, «Земська управа», «Маріїнський дитячий притулок», «Будинок Київського релігійно-просвітницького товариства», «Міський театр», «Колегія П. Галагана», «Особняк Беретті О. В.», «Будинок ректорату» та ін. Виняток становлять статті про парки, в заголовках яких подано сучасні назви. В окремих випадках, коли йдеться про загальновідомі заклади науки і культури, у дужках зазначається сучасна функція пам'ятки — «Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка)». У назвах статей про пам'ятки архітектури дати їхнього спорудження подано через кому («Амбулаторія, 1907»), про пам'ят-

ки історії та комплексні — без коми («Будинок 1934, в якому проживали Граве Д. О., Лизогуб Ф. А.», «Комерційний інститут 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі вчені»).

При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховувалося, насамперед, світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток конкретних регіонів на всіх етапах їхнього розвитку. Одночасно застосовувалися загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців — належність до числа академіків і членів-кореспондентів академії наук, для діячів культури — до народних артистів і художників України. У статтях подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя. Інформація про них охоплює конкретний період проживання або діяльності, пов'язаний з пам'яткою. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки-поховання. Виняток становлять статті про діячів, які народилися у певному будинку, а потім проживали в інших місцях; осіб, які померли в інших країнах або регіонах; жертв політичних репресій; діячів, імена яких довгі роки були незаслужено викреслені з вітчизняної історії. У таких випадках наведено розширені дефініції. Якщо пам'ятка пов'язана з життєвим шляхом багатьох діячів, у заголовку вказуються за алфавітом перші прізвища і формула «та ін.» або застосовується визначення: «Будинок, в якому проживали відомі вчені» (діячі культури та ін.).

Пам'ятки історії — академічні й галузеві інститути, освітні заклади, що містяться не на вулицях — комплексних пам'ятках, подано за алфавітом, виходячи з їхньої сучасної назви («Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення», «Київський національний економічний університет»). Якщо видатний вчений працював протягом життя в кількох наукових інститутах, повна дефініція та інформація про його діяльність подається лише в зв'язку з одним із закладів, в інших стислі відомості про цього вченого вміщено в кінці статті. При переліку нагород і відзнак до 1953 під Державними маютьесь на увазі Сталінські премії. До Зводу включено статті лише про ті державні, громадські, наукові, освітні й культурні установи та організації, що вже припинили існування («Купецьке зібрання», «Київський художньо-промисловий і науковий музей»). Нині діючі інституції включалися до Зводу у тому випадку, якщо вони пов'язані з історичними подіями та відомими персоналіями, або як споруди — пам'ятки архітектури.

Із комплексних статей про вулиці-пам'ятки містобудування й історії вилучено і відповідно розташовано за алфавітом і під окремими номерами деякі найбільш відомі об'єкти. До них належать храми («Андріївська церква», «Миколаївський костіол», «Покровська церква»), ансамблі монастирів

(«Братський Богоявленський монастир», «Софія Київська», «Свято-Успенська Києво-Печерська лавра»), комплекс Національного університету ім. Т. Шевченка, парки («Маріїнський парк», «Міський парк»), пам'ятники і пам'ятні місця («Пам'ятник Богдану Хмельницькому», «Пам'ятник Тарасу Шевченку»), стадіони («Стадіон «Динамо», «Центральний республіканський стадіон»), музейні комплекси (Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»).

Відбір пам'яток монументального мистецтва здійснювався фахівцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ відповідно до мистецької цінності об'єктів. Деякі пам'ятні знаки (монументи, обеліски, меморіальні дошки та ін.), які не мають мистецької цінності, включено до Зводу з тих міркувань, що це є єдиною можливістю увічнення історичних подій і персоналій надзвичайного значення або незаслужено викреслених із пам'яті народу, зокрема, пам'ятні знаки жертвам голодоморів, політичних репресій, з нагоди заснування міст тощо.

Після кожної статті у квадратних дужках позначено номер посилання на джерела та літературу, розташовані наприкінці книги, курсивом — імена авторів за алфавітом.

У зв'язку з постійними змінами порядку розміщення статей тому, пов'язаними з переймену-

ванням вулиць, виявленням нових об'єктів, знесенням пам'яток тощо, редакція не має змоги у першому виданні тому «Київ» зробити перехресні посилання. Тому наприкінці книги вміщено іменний покажчик і покажчик статей, в якому пам'ятки всередині вулиць позначено не за алфавітом, а за номерами будинків. До другої книги передбачається вмістити ще й термінологічний та топонімічний словники, каталоги втрачених та відновлених пам'яток, перелік міської скульптури, що не має статусу пам'яток мистецтва.

Головна і міська редколегії, Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури будуть вдячні за відгуки і побажання читачів тому «Київ» і по можливості врахують найважливіші і конструктивні пропозиції при підготовці наступних томів Зводу.

Запрошуємо всіх, хто не байдужий до проблем вивчення і збереження історико-культурної спадщини України, надати матеріальну підтримку нашому виданню.

Р/р 2600320619 в ОПЕРУ Укрсоцбанку
м. Києва. МФО 300023. Код ЗКПО-16486192.

Головна редакція Зводу пам'яток
історії та культури.

Адреса: 252601 м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51.

Високоповажний читачу!

Наче струмок із серпневої імли витікає наша історія із прадавніх часів і розливається на сторінках цієї книги широким плесом подібно до Борисфена-Дніпра. А на високих її кручах стоїть Київ — стольне місто української землі.

Споряди свою читацьку лодію і пливи, і пізнавай, що Україна:

існує, відколи світ, попри усі спроби втиснути її історію в прокрустове ложе чотирьох століть;

говорила завжди своєю рідною українською, а не чужинською мовою;

дала притулок численним народам на своїй багатющій, страждальній, золотавій під блакиттю неба ниві;

сотворила свою природну столицю — Київ, одне з вічних міст, яке справедливо вважається восьмим чудом світу.

Саме книгою про Київ відкривається 28-томний серіал Зводу пам'яток історії та культури України — розгорнутий літопис історичного досвіду попередніх поколінь. Бо град Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді від давніх давен до сьогодення є центром консолідації української нації, уособлює незборений дух українців, був і є знаменом державницьких змагань українського народу, а в наші дні привів його до вибраної незалежності.

Це не риторика, а факти — пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, — втілені в істо-

рико-культурну спадщину українців не публіцистами чи кон'юнктурними політиками, а розумом і творчістю українського народу, підтвержені літописами, архівними джерелами, численними працями допитливих дослідників, фотодокументами.

Що керманило ходою українського народу на вершину 20 століття?

Крізь попіл і кров, руїну і смерть завжди виступала національна гордість. Невмирущі українці створили для себе та експортували в світі високу, гідну наслідування культуру. І саме духовна культура виявилася рушієм процвітання українських земель. Це ще один урок для сучасників.

Через книги Зводу пам'яток — своєрідну енциклопедію культурного середовища — Україна гляне в дзеркало власної історії, аби бути небайдужою до своїх коренів, щоб боротися за відновлення історичної пам'яті народу, відродження своєї культури і мови, зміцнення незалежної держави, об'єктивною закономірністю розвитку якої є історична наступність і спадковість. Бо пам'ятки, відтворюючи етапи розвитку цивілізації на терені нашої Вітчизни, змагання за національну свободу і незалежність, водночас є джерелом пізнання, засобом формування світогляду сучасників, нарощення духовного потенціалу суспільства.

Хай напинає вітрило твоєї, читачу, лодії свіжий вітер!

*Леонід КУЧМА,
Президент України.*

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Пам'ятки історії та культури — важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Передовсім, найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони виступають єдиними свідками еволюції людства. Саме в них закодовані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику і мораль людини фактом існування. Вони поєднують наукові й популяризаторські функції. Різні люди, залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напряму мислення, в одній і тій самій пам'ятці вбачають різні грані, особливості. В цілому нерухомі пам'ятки історії та культури є важливою частиною наступності та спадковості в розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. На державному обліку перебуває понад 147 тисяч пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення, а такі, як Києво-Печерська лавра та Софія Київська, за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з цим процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства — пам'яток вітчизняної і світової культури — неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину українського народу, коли утиски культури поєднувалися з національними. Па-

м'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина під час сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства у застійні часи. На тривалий час занедбано вивчення теорії та історії культури, мало приділялося уваги дослідженням, охороні та використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності. Останніми роками пам'ятки страждають від недостатньої до них уваги, внаслідок виділення на їхнє збереження вкрай мізерних коштів.

Вивчення й охорона пам'яток історії та культури має давні традиції. З часів Київської Русі відомі видатні архітектурні споруди, зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин. У наступні століття естафета збереження пам'яток передавалася, незважаючи на часто несприятливі умови. Згодом пам'яткоохоронна діяльність в Україні активізувалася завдяки створенню і праці різноманітних товариств, комісій, гуртків.

Багато змін у її зміст та форми вніс 1917 рік, коли Україна стала на шлях власної державності. Питання, пов'язані з охороною пам'яток, перебували в полі зору Центральної Ради, їх порушували гетьманський уряд і Директорія. Вагомий внесок у теорію та практику пам'яткоохоронної роботи зробили ентузіасти збереження культурних надбань за радянської доби, хоч працювали вони в умовах політичного та ідеологічного диктату.

Громадськість України почала активно обговорювати проблему збереження пам'яток після відродження України з руїн 2-ї світової війни. Саме завдяки її наполегливості в 1966 утворено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зробило помітний внесок у справу збереження історико-культурної спадщини. Але пам'яткам потрібне правове забезпечення. Так, у 1978 було прийнято Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який, проте, мало що змінив у трагічній долі пам'яток. Однак, проблеми збереження історичного середовища і національного культурного надбання в Україні, як і екологічні проблеми, дедалі стають міжнародно значущими. Високу оцінку здобула праця українських реставраторів, учених-дослідників, що вилася в присудження Гамбурзьким фондом Європейської золотої медалі за

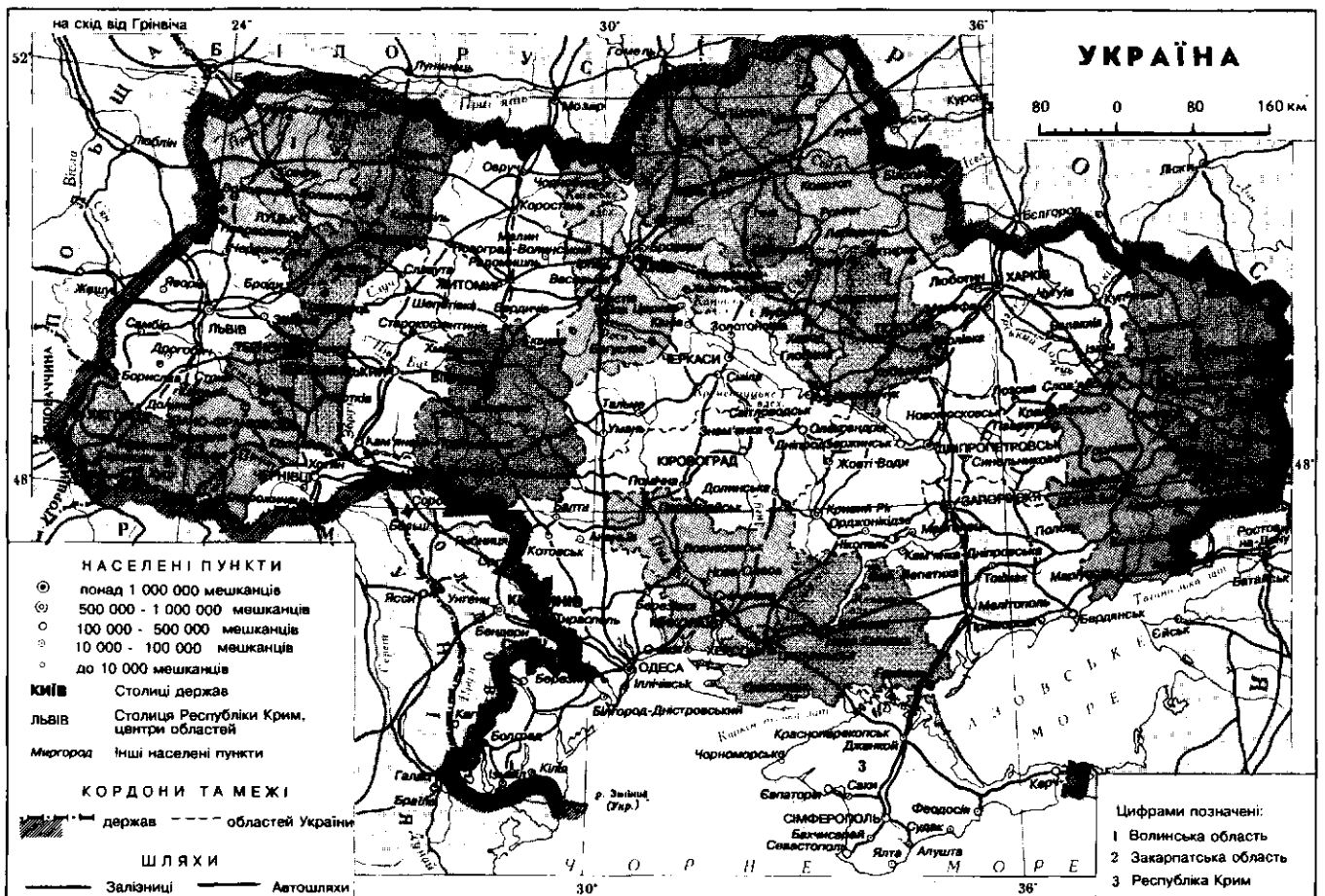
збереження історичних пам'яток Національному заповіднику «Софія Київська».

Значну роль в активізації пам'яткоохоронної роботи відіграє підготовка Зводу пам'яток історії та культури України. Його було задумано як частину великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР поряд із Зводами тодішніх союзних республік. Уперше питання про підготовку подібного видання постало в кінці 1960-х рр. Належно це завдання вдалося розв'язати у Білорусі. Протягом 70—80-х рр. там підготовлено і видано білоруською мовою 7 томів Зводу пам'яток. Видання готували фахівці Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики, де працював спеціальний структурний підрозділ. В Україні підготовча робота розпочалася 1972 загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. Почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні (міські — в Києві та Севастополі) редколегії. Структурно Звід побудований за географічним принципом — кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячено Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам за рубежом. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах, Київ —

у 2-х книгах (1-а — у двох частинах, 2-а — київський некрополь). Передмова до всього багатотомного видання вміщується в томі «Київ». Цим самим йому надано статус заголовного, що виправдано як з історичної точки зору, через те, що Київ завжди був центром притягання українських земель, так і з адміністративної, оскільки нині він є столицею держави Україна. Решта регіональних томів формується згідно з абеткою назв областей незалежно від часу їхнього виходу в світ.

Науково-методичне керівництво підготовкою Зводу здійснюють інститути гуманітарного профілю Національної академії наук України — історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства (Львів) та відповідна архітектурна установа — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (ДержНДІТІАМ) в Києві. Базовою структурою підготовки всіх томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України.

Масштаби роботи виявилися величезними. В більшості областей до недавнього часу не було здійснено загальне обстеження пам'яток, передовсім археології, архітектури і монументального мистецтва. Це вимагало значних коштів, праці кваліфікованих фахівців. Однак під Звід не було підведено відповідну фінансову

й кадрову базу. Його томи почали готуватися на громадських засадах, і це було помилкою, бо затягувало час підготовки, знижувало якість праці. Невдовзі виявилися величезні прогалини у проведенні паспортизації пам'яток, що призвело до значних упущень під час обліку, чимало відомостей вимагало істотних уточнень. У цілому підготовчий період затягнувся майже на чотири роки, бо лише у 1986 з'явилися перші документи, які визначили науково-методичні й організаційні засади Зводу — «Методичні рекомендації» та «Положення про обов'язки і відповідальність виконавців». Робота над Зводом з різною інтенсивністю розгорнулася в усіх областях України, де почали діяти авторські колективи.

У 1991 розпався СРСР, і Україна здобула незалежність. Відкрилися можливості для об'єктивного та повного відображення подій крізь призму пам'яток історії та культури. Тож постало завдання розробки сучасної наукової концепції Зводу, більш повного обстеження та інвентаризації історико-культурної спадщини, пошуку нових науково-організаційних форм. У березні 1992 уряд України ухвалив Постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням.

Значним кроком у цьому напрямі стало створення при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу. Однак і цією постановою проблему фінансування й матеріально-технічного забезпечення підготовки і випуску томів та покриття витрат на видання не було вирішено сповна, вони покладалися на місцеві бюджети та їхні матеріальні ресурси, що значно ускладнило роботу над томами. Отже, під державну програму знову не було передбачено загальнодержавного фінансування. Однак, незважаючи на труднощі, робота продовжується.

Особливо наполегливо та цілеспрямовано працювали редакційні колеги томів Зводу міста Києва та Чернігівської області, які підготували та упорядкували заплановані до видання матеріали. Спільно з Головною редакцією Зводу опрацьовано рукописи томів міста Києва (кн. 1), Чернігівської області, частково том міста Севастополя, які детально обговорювалися фахівцями та широкою громадськістю. Передовсім, це було обумовлено дійовою та конкретною підтримкою місцевих органів влади, які усвідомили значення Зводу пам'яток для розвитку української культури.

Немало праці вклали як у перші, так і наступні томи Зводу фахівці наукових установ і, насамперед, інститутів історії України та археології НАН України. Зокрема, відділ істо-

рико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України разом з іншими установами підготував 9 збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва¹. В них розглядаються питання історії становлення пам'яткоохоронної справи в окремих регіонах України, характеризується джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізується стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводиться опис окремих цінних об'єктів. Характерною особливістю цих видань є введення до наукового обігу нових документальних джерел. Усе це в комплексі визначило їхнє значення для інформаційного та науково-методичного забезпечення роботи авторських колективів на місцях.

Чимало важливих теоретичних питань довелось вирішити науковцям в ході розробки нової концепції Зводу та відповідних «Методичних рекомендацій»². На їх розвиток було підготовлено збірник «Типових статей» про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення³. Тисячі статей місцевих авторів відрецензовано, здійснено їх спеціальне наукове редагування. Робота велася не лише в Києві, а й безпосередньо на місцях. Питання підготовки Зводу обговорювалися на республіканських і регіональних конференціях. Ця проблема стала предметом обговорення на Всеукраїнській нараді, що відбулася в березні 1993 в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998) та «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури» (1999).

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення і обстеження пам'яток. Так, якщо на

¹ Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. 1.— К., 1984; Матеріали к Зводу памятників історії і культури народів ССРСР по Українській ССР. Вип. 2. Харьковская область.— К., 1984; Матеріали к Зводу памятників історії і культури народів ССРСР по Українській ССР. Вип. 3. Киев.— К., 1985; Матеріали к Зводу памятників історії і культури народів ССРСР по Українській ССР. Вип. 4. Черниговская область.— К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины. Вип. 5.— Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. Вип. 6.— К., 1988; Памятники истории и культуры Запорожской области: Матеріали к Зводу памятників історії і культури народів ССРСР по Українській ССР. Вип. 7.— К., 1990; Памятники истории и культуры Винницкой области: Матеріали к Зводу памятників історії і культури народів ССРСР по Українській ССР. Вип. 8.— К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области: Матеріали к Зводу памятників історії і культури України. Вип. 9.— К., 1991.

² Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1993.

³ Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1994.

початковому етапі 1984 на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то через 14 років — 147 тис.¹

Звід — праця багатoproфiльна. В цьому його велика цінність, бо він охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них.

Пам'ятки археології — найдавніші історико-культурні об'єкти в Україні. Вони представлені широким діапазоном пам'яток — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Саме Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії.

Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж 12 років, виявили нові археологічні пам'ятки. Загальна їхня кількість збільшилася у порівнянні з 1984 з 22,8 тис. до 69,3 тис. на поч. 1998.

Результати проведених робіт мають велике значення для археологічної науки. Адже вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України, серед яких зазначимо появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі тощо. Археологічні матеріали, внесені до Зводу, дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня суспільства.

Виходячи з цього, цілком природним є невелика кількість пам'яток найдавнішої доби, оскільки основою господарства тогочасного населення були збиральництво та епізодичне полювання. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих

у праобщини, виявлені в найтепліших регіонах України, якими в ті часи були Закарпаття і Крим².

Зовсім іншою бачиться демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту (40—11 тис. років до н. е.), коли в результаті тривалої еволюції сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньольодовикового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала вже мистецтво та культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок³.

Від цієї доби історико-культурна хода відбувалася невинно прогресивним шляхом, на якому найяскравішими виявами були періоди існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі.

За доби неоліту — нового кам'яного віку (кінець 6—3 тис. до н. е. — остання дата стосується поліських та почасти лісостепових районів України) в межах України існувало понад 10 різних за своїми особливостями культур, що належали як землеробсько-скотарському, так і мисливсько-рибальському населенню. Ці культури представлені численними стоянками, поселеннями та могильниками — відомо понад 60 стоянок ранньонеолітичної буго-дністровської культури, до 200 поселень і 20 могильників середньонеолітичної дніпро-донецької культури та ін.

Залежно від природних умов, у неолітичного населення лісостепової та степової зон України виникло і почало розвиватися орне землеробство, приселичне скотарство та гончарське ремесло. Опанування цими галузями відтворюючої економіки привело неолітичне населення до значних досягнень у соціально-економічному розвитку їхнього суспільства — недарма цей час називають «неолітичною революцією».

Внаслідок дослідження численних могильників тієї ж дніпро-донецької культури став відомим і антропологічний тип її носіїв — це були високорослі, кремезні, широколиці люди т. зв. пізньокроманьйонського типу.

Трипільська культура мідного віку існувала у 4—3 тис. до н. е. на території Молдови та Правобережної України, де було виявлено понад 1500 поселень, у кожному з яких проживало по кількості осіб. Поряд з ними існували і селища-гіганти, справжні протоміста (Майданецьке, Тальянки), які налічували по кілька тисяч будинків, і де проживало бл. 10—15 тис. осіб⁴. Загальна ж кількість трипільської людності могла сягати 1 млн. осіб. Це була високорозвинута для свого часу культура, основою економіки якої були орне землероб-

¹ Поточний архів науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України.

² Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія.— 1982.— № 40.— С. 25—33.

³ Телегін Д. Я. Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 18.

⁴ Шмаглай Н. М., Видайко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Полевой семинар: Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов.— К., 1990.— С. 14—15.

ство, приселищне скотарство, ремесла, насамперед, гончарське, та сталі торговельні зв'язки з Подунав'ям, Балканами та Східним Середземномор'ям. У той час, як у Правобережній Україні розквітала трипільська культура, на Волині та Поділлі проживали інші за походженням землеробсько-скотарські племена, представлені місцевими енеолітичними культурами — лендельською, лійчастого посуду та кулястих амфор.

Степи України за цієї доби були заселені скотарями — носіями генетично відособлених одна від одної ямної та кеміобинської культур. Ямна культура 3 тис. до н. е. представлена, як і всі інші скотарські культури, численними курганами, що займають усю степову смугу від Заволжя до Нижнього Дунаю. Частина цих курганів розкопана — тут виявлено понад 1000 поховань. Населення ямної культури вело рухливе життя, пересуваючись на гарбах разом зі своїми численними стадами та отарами. За доби бронзи (2 тис. до н. е.) значного поширення набули зброя і знаряддя праці з цього металу, особливо в середовищі степових скотарських племен катакомбної та зрубної культур. Серед лісостепових культур за матеріалами майже 30 поселень і 100 курганних поховань найзначнішими є середньодніпровська культура раннього періоду та генетично зв'язані з нею комарівська і тшинецька культури 2-ї пол. 2 тис. до н. е., які вважаються праслов'янськими. Нащадком їх є білогрудівська культура кін. 2 — поч. 1 тис. до н. е., відмінною ознакою котрої стали своєрідні культові споруди — невисокі горбки з попелу, під якими виявлено сліди вогнищ.

З 8 ст. до н. е. доба бронзи на території України змінюється раннім залізним віком. У степовій зоні він представлений кіммерійською культурою, носії якої згадуються в давньогрецьких міфах та в «Одіссей» Гомера. В цей же час у Лісостепу склалася землеробська чорноліська культура, представлена городищами і численними неукріпленими поселеннями.

У 7 ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї виникло об'єднання державного типу — Скіфія, провідною силою якої були кочові воїновничі скотарі. Вони встановили свою владу над місцевим давньослов'янським населенням Дніпро-Дністровського лісостепового межиріччя та фракійцями нижнього Подунав'я. Від скіфів-кочівників залишилися сотні курганів, серед яких траплялися і великі, до 20 метрів насипи — Солоха, Чортотлик, Куль-Оба, Товста Могила — поховання царів та знаті, що супроводжувалися численними знахідками, коштовним високохудожнім начинням.

Скіфів у 3 ст. до н. е. заступили кочівники-сармати, від яких залишилися численні поховання.

Найвідомішою пам'яткою з них в Україні є курган Соколова Могила з багатим царським жіночим похованням.

У цей самий час в Криму та на Нижньому Дніпрі існувало близько 50 пізньоскіфських укріплених городищ типу Золотої Балки та Альми і серед них — Неаполь Скіфський, столиця пізньоскіфського царства в Криму.

Антична цивілізація на нашій землі представлена відомими містами-державами, заснованими еллінами в 6—5 ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря. Це — Березань, Ольвія, Тіра, Херсонес, міста Боспорського царства — Пантікапей, Кафа (сучасна Феодосія) та ін.

Племена Середньої та Верхньої Наддніпрянщини рубежу нашої ери, які, найімовірніше, склали одну з початкових ланок слов'янського етногенезу, представлені численними (до 500) городищами, селищами та могильниками зарубинецької культури кін. 3 ст. до н. е. — кін. 1 ст. н. е. Поселення були невеликими (до 1,5 га), найвідомішим з них в Україні є городище Пилипенкова Гора в Каневі, проте, серед могильників трапляються і значні за кількістю похованих. Найбільшим з таких некрополів є Пирогівський могильник у Києві з 260 похованнями, що свідчить про тривале осіле життя цієї людності.

Палеодемографічним і культурним феноменом в Україні слід вважати черняхівську культуру, розквіт якої в 3—4 ст. н. е. збігся з часом економічної та політичної стабілізації в житті народів Південно-Східної Європи. Пам'ятки цієї культури відомі на великій території — від Західного Бугу до Сіверського Дінця, від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю та узбережжя Чорного моря. Основою економіки у черняхівців були розвинуте землеробство, спеціалізовані ремесла (гончарське, ювелірне, залізообробне), розгалужена і жвава торгівля з Римською імперією. На території розселення племен, що створили черняхівську культуру, виділяються три етнокультурні регіони: давньослов'янський (лісостеп), скіфо-сарматський (Північно-Західне Причорномор'я) та гото-дакійський (межиріччя Дністра, Прута і Дунаю). Тут виявлено понад 2 тис. поселень і могильників, матеріали яких свідчать, що в період свого розквіту чисельність черняхівського населення становила 1—1,5 мільйона осіб¹.

Наступна хода слов'янської історії представлена пам'ятками трьох культур 5—7 ст. — корчацької (празької), пеньківської та колочинської. Перша з них займає все лісостепове Правобережжя, простягаючись на захід до Ельби і Дунаю. Відомо до 500 корчацьких поселень та кілька курганних і ґрунтових могильників. Пеньківські пам'ятки числом до 300 поширені вздовж південного кордону лісостепу від Сіверського Дінця до Подунав'я. До колочинської культури належать нечисленні пам'ятки на Верхній Наддніпрянщині, Десні та Сеймі. Ці ранньослов'янські культури середини 1 тис. н. е., які мали певні відмінності у формах посуду, влаштуванні житла та поховальному обряді, об'єднує стійка близькість у конструкції житлових споруд, що являли со-

бою невеликі квадратні напівземлянки із зрубними або стовповими стінами, кам'яними або глинобитними печами, а також у поховальному обряді, який виявлявся у трупоспаленні на стороні. Об'єднує всі ці культури і єдиний тип економічної структури суспільства.

У переддень утворення давньоруської держави у 8—9 ст. стає помітним процес консолідації східнослов'янських племен, які об'єдналися вже у великі племенні союзи полян, древлян, сіверян, волинян — всього їх «Повість временних літ» налічує 15. Археологічні матеріали засвідчують цей процес, показуючи поступову уніфікацію ранньослов'янських культур, з яких на Правобережжі — від Дніпра і до Західного Бугу, Подунав'я та Повісля — залишилася лише одна культура Луки-Райковецької. В Україні вона представлена залишками понад 400 поселень, городищ та могильників. Своїми основними рисами вони продовжують особливості ранньослов'янських культур попередньої доби. Житла та предмети господарювання, знахідки дирхемів вказують також на наступний розвиток залізообробної справи, ковальського ремесла, гончарства із застосуванням швидкого круга, торгівлі, в тому числі — з арабським світом.

На Лівобережжі — на Десні та Сеймі — в цей час була поширена волинцівська культура 7—8 ст., її змінює роменська культура 8—10 ст., представлена численними городищами та селищами. Носії цієї культури виробляли ліпний посуд своєрідних типів, і, можливо, лише цим їхня культура відрізнялася від правобережної, оскільки ремісничі вироби, зокрема ковальські, не поступалися виробам з Наддніпрянщини чи Наддністрянщини, так само, як і влаштування жител та поховальний обряд. Дослідники вважають, що лівобережні культури — волинцівська та роменська — належали літописним сіверянам на різних ступенях їхньої історії.

Однією з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя була Київська Русь — перше державне утворення східних слов'ян 9—13 ст. Всебічному вивченню Русі здавна приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави, яка становила близько 1,5 млн. кв. км, проживало до 10—12 млн. людності.²

Численні історико-культурні пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвинулася культура України епохи пізнього середньовіччя.

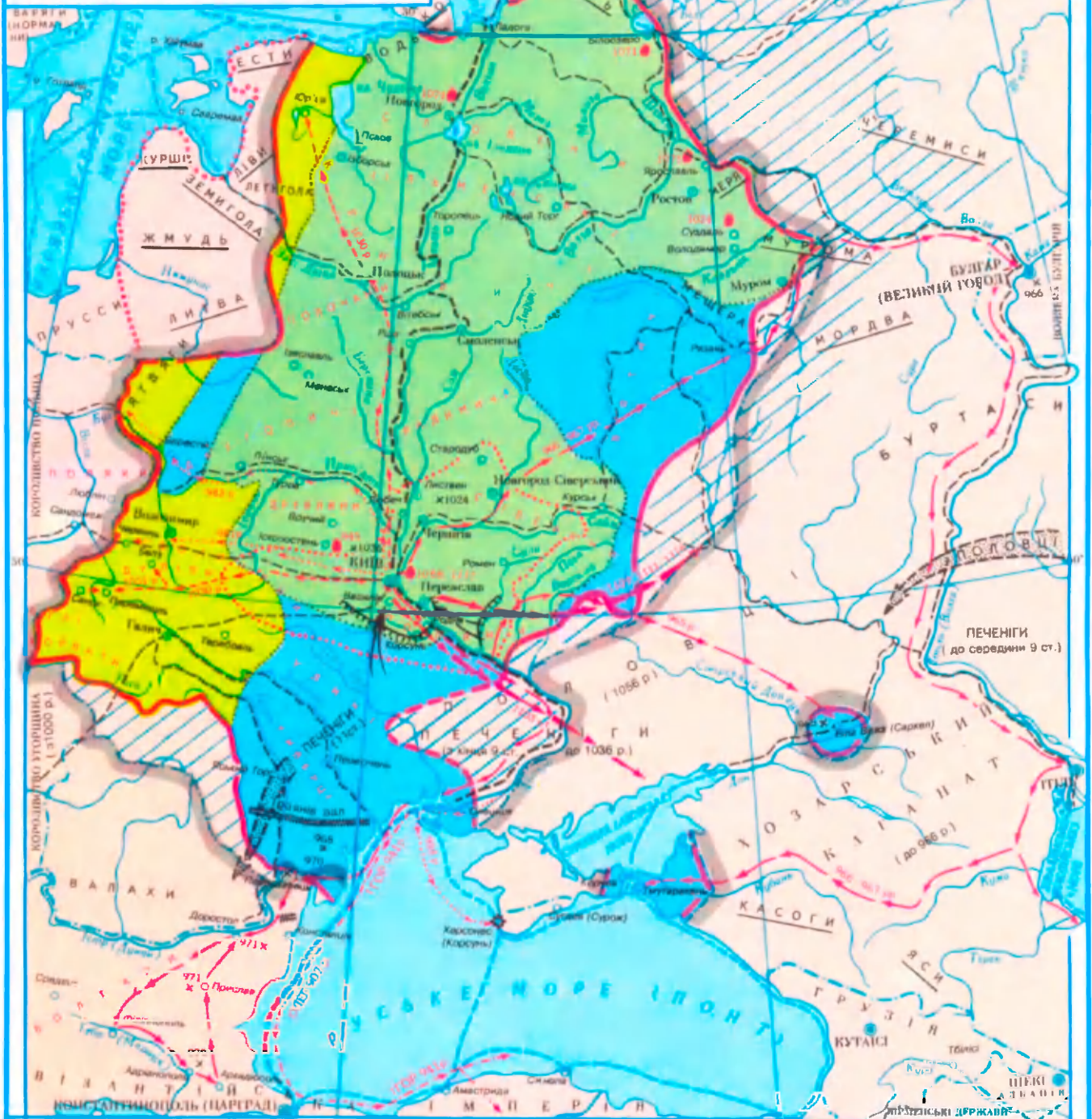
Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. Цей стан украй незадовільний. З'ясувалося, що

¹ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 263; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. — К., 1972. — С. 38—41.

² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 191—203.

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9-на початку 12 століття

110 0 110 220 330 км.

- Маля територія давнього культурного і політичного центру східних слов'ян - "Руська земля"
- Давньоруська держава в 912 р. (за Олега)
- Землі, приєднані до Давньоруської держави з 912 по 972 р. (за Ігоря, Ольги і Святослава)
- Землі, приєднані до Давньоруської держави з 980 по 1054 р. (за Володимира і Ярослава)
- Кордони Київської Русі в середині 11 ст.
- Кордони земель, заляглих від Давньоруської держави в 9-на початку 11 ст.

- Кордони Київської Русі у 2-й половині 11-на початку 12 ст.
- /// Території, що освоювалися на початку 12 ст.
- Кордони інших держав у середині 11 ст.
- ПОЛЯНИ** Племяні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.
- ВОДЬ** Неслов'янські племена (літописні назви)
- ЛІБИ** Племена, що сплачували данину Київській Русі
- ⊕ Галич Головні міста князівських земель на початку 12 ст.
- 1024 Місця і дати народних повстань

- ||||| Уполюнення для замісту від князівців
- × 971 Місця і дати великих битв
- Головні торгові шляхи
- Шлях із Києва до варягів і греків
- Походи Олега та Ігоря
- Похід Володимира та Ігоря
- Похід Святослава
- Похід Ярослава
- Походи київських князів на чоловіцтво
- Набійг германців
- Облога Харсової вежі (Козьмі) князем Володимиром у 988 р.

внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед, стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесено всесвітньвідомий курган Переп'ятиха біля м. Василькова, який сягав висоти 15 м, зникли курганні могильники біля с. Мар'янівки на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на р. Десні біля с. Шестовиці на Чернігівщині, селище 8—9 ст. біля с. Ходосівки під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Ці сумні факти свідчать про байдужість населення до своєї історії та незадовільну роботу наших культурно-охоронних закладів, які дали змогу викреслити із реєстру археологічних старожитностей України чималу кількість пам'яток. Стан збереження в Україні археологічних пам'яток, які є не тільки культурним надбанням народу, а й єдиним джерелом для висвітлення нашої стародавньої історії, потребує необхідних змін.

Розділи історії нерідко складають до половини обсягу томів Зводу. Кількість пам'яток історії становила майже 56 тис. на поч. 1998. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегами. Тому варто звернути увагу на створення історичної концепції Зводу, яка формується в умовах становлення нової історіографії, заснованої не на політизованих версіях, а на об'єктивному і виваженому підході до минулого.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на справді науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. При дослідженні пам'яток слід передусім виходити з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їхнє значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Застосування цих критеріїв дасть змогу не лише значно розширити коло зафіксованих пам'яток, оскільки Звід включатиме як відомі пам'ятки, так і виявлені й досліджені в ході підготовки видання, але й позбутися штучно нав'язаних ідолів і фетишів. Тривалий час увічнення подій і персоналій носило однобічний, а нерідко й тенденційний характер. Звід готується як енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Тому досить специфічною є джерельна база як всього ви-

дання, так і його історичної частини. Це, перш за все, матеріали архівів, тих їх фондів, які раніше були закриті для дослідників — зокрема документи архівів комуністичної партії, служби безпеки (НКВС — КДБ) тощо. Особливу цінність має численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює важливі аспекти регіональної історії. Було використано також мало відомі раніше періодичні видання, музейні зібрання історико-краєзнавчого профілю.

У процесі підготовки Зводу значної уваги слід надати недостатньо вивченим пам'яткам історії дорадянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. Вочевидь, це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, його прагненням до самостійності й державності, з національно-культурним рухом.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії, і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність роботи з виявлення і дослідження пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю державних і громадських діячів, багато з яких були несправедливо забуті.

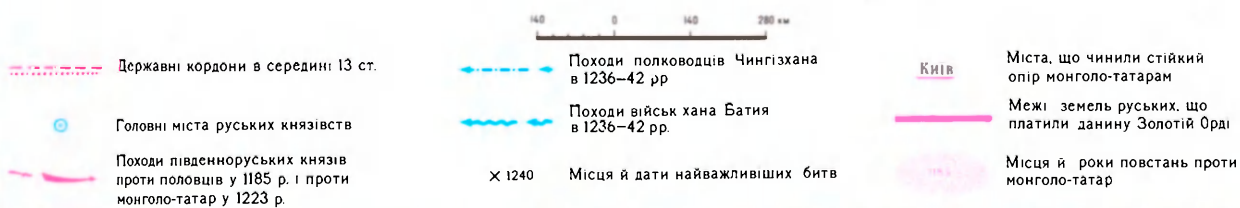
Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення для пізнання давньоукраїнської історії.

До томів Зводу включено меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя: це залишки споруд, де перебувало козацтво, — січі, сотні, курені, полки. Виникнувши переважно як військові формування, вони перетворилися на місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. В деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій, що являли собою і найбільш розповсюджений тип державної установи того часу.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні часів середньовіччя — ратуші, будинки судових устанав. Це саме стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських, фінансово-економічних структур в Україні у 19 — на поч. 20 ст. Йдеться про думи, земства, дворянські й купецькі зібрання, торговельні й фінансові біржі, в діяльності яких брали участь відомі політичні

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА в 12–13 століттях
БОРІТЬБА проти МОНГОЛО-ТАТАРСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ

та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки, культури.

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки нашої історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самобутності й незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороненою темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнено місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна

війна 17 ст. Це залишки укріплень, храми, збудовані коштом козацької старшини, козацькі могили, пам'ятні місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота з виявлення таких пам'яток триває й досі. Але перші важливі кроки здійснено. Урядом України прийнято ухвали щодо оголошення комплексу пам'яток Берестецької битви державним історико-меморіальним заповідником, упорядкування пам'ятних та історичних місць м. Чигирин. Вирішено питання про надання статусу національного заповідника о. Хортиця, організацію заповідника в трагічному козацькому місті Батурині. Протягом кількох останніх років цілеспрямовано виділяються асигнування на проведення

археологічних досліджень за програмою «Січі запорозькі». На черзі комплексні дослідження фортеці Кодак, з якої почалася біографія Дніпропетровська. З нею пов'язані імена гетьманів І. Сулими, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. З 1944 Кодак систематично руйнується під час розробок кам'яного кар'єру, тепер під загрозою його останні бастіони¹. До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби — Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів — опришків, гайдамаків, Коліївщини.

У Зводі відображено й національно-визвольний рух українського народу пізніших часів. Це, передовсім, об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадський рух, висвітлюють діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві тощо.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кін. 19 — поч. 20 ст. Тривалий час увічнення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії — більшовицької. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними більшовицькій, досліджувалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлено меморіальні об'єкти, пов'язані, наприклад, з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Революційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

Надзвичайно актуальною є проблема виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії дорадянської доби, які відтворюють багатовікові традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолю-

вачів, Визвольної війни 17 ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, війні 1812, Кримській, 1-й світовій війнах.

Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом зверталась увага на їхній розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їхньої національності та причетності до того чи іншого воєнного табору, незалежно від того, коли це відбувалося — в давні часи чи в роки 2-ї світової війни. Це ще раз підтвердить наше звернення до загальнолюдських цінностей. Козацькі могили виявлено в Трахтемирові (Черкаської області), Кременці (Тернопільської області), у колишньому козацькому Межигірському монастирі біля Вишгорода. Загалом, некрополі дають багату, специфічну інформацію, яку не всі дослідники оцінюють належним чином.

У томах Зводу вміщено також статті про пам'ятки виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним з розвитком народних промислів і ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в 16 ст. важливим промисловим центром були Українські Карпати. Солеварні, поташні, тартаки — ці та інші будівлі збереглися на Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців. Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців Н. Терещенка, І. Харитоненка, О. Бобринського та ін. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок в історії розвитку техніки, технології, підприємництва в Україні в дорадянській час.

Дослідники приділили значну увагу пам'яткам науки і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони свідчать про духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал.

Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їхні викладачі та учні. Це, насамперед, такі найвідоміші навчаль-

¹ Мицик Ю. Історія Українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень. // Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 3.

ні заклади в Україні, як Києво-Могилянська академія, Острозька школа та ін. В Україні налічувалося чимало колегіумів, з поч. 19 ст. почали утворюватися університети, численні гімназії містилися в усіх губернських та багатьох повітових містах країни. У Зводі представлено й середні навчальні заклади, серед яких широковідомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи.

Автори присвятили ряд статей будинкам, в яких розміщувалися культурно-освітні установи, що займалися у кін. 19 — на поч. 20 ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Це — товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь в яких брали письменники Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир та Олександр Барвінські, Олександр Кониський та ін.

У процесі підготовки Зводу поряд з виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність того чи іншого об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється, насамперед, значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів.

До томів Зводу вперше буде включено значну кількість статей про пам'ятки національно-визвольних змагань 1917—21, під час яких зіткнулись інтереси різних класів і політичних партій. Це стосується об'єктів, де діяли установи Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувались Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка та їхня злука в соборній Україні. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників подій того часу, зокрема, голови УЦР, видатного українського історика Михайла Грушевського, першого голови Генерального секретаріату Володимира Винниченка, членів уряду Української Народної Республіки, Української Держави. Виявлено та задокументовано пам'ятні місця формування національних Збройних сил. Адже в буремні роки поряд з частинами Червоної армії та Червоного козацтва діяли українські військові частини: 1-й Український полк ім. Богдана Хмельницького, 1-й Український корпус, Вільне козацтво, Січові

стрільці, Українська Галицька Армія. Увічнюються меморіальні об'єкти, де проходили в ті роки військові з'їзди, будинки, в яких мешкали і працювали відомі військові діячі тієї доби (зокрема, Симон Петлюра)¹. В ході дослідження пам'ятних місць доби національно-визвольних змагань переглянуто оцінки та роль багатьох формувань, що брали в них участь. Серед них — студенти і гімназисти Києва, які загинули 16 (29) січня 1918 біля залізничної ст. Крути (Чернігівська обл.) в бою з радянськими військами, виступивши на захист Української Народної Республіки². Це стосується і широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення події тоталітарних часів, що тривалий час змальовувалися, головним чином, як епоха суцільних перемог та успіхів. Насправді, для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами радянського режиму. Саме на той час припадають масові політичні сталінські репресії. В Україні тільки 1937—38 було заарештовано понад 267,5 тис. громадян³. Передовсім — це представники національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови.

У 20-х—30-х рр. значних втрат зазнала українська культура. «Розстріляне відродження» — так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися

¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — К., 1992. — № 2. — С. 14.

² Крип'якевич І., Долиницький М. Історія України. — Львів, 1991. — С. 171.

³ Реабілітовані історією. — К.; Полтава, 1992. — С. 21.

розпратою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Лесь Курбас та багато ін. Внаслідок проведення згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилось без засобів прожитку. Це призвело до страшних голодоморів в Україні в 1921—23, 1932—33, 1946—47 з мільйонами людських жертв. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій.

Певну корекцію зроблено і в концептуальних підходах щодо дослідження пам'яток 2-ї світової війни та особливо важливої для долі України — Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Статті про ці події за кількістю становлять вагому частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найтрагічнішому періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота з виявлення пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених (в Україні гітлерівці знищили майже 1 мільйон 400 тис. військовополонених)¹. Статті про ці події вміщено до Зводу.

При дослідженні перебігу подій 2-ї світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української Повстанської Армії — національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, Організації Українських Націоналістів.

Не забуті у Зводі і наші сучасники. Заслужують на увагу учасники дисидентського руху, серед яких є ті, хто загинув або був змушений емігрувати. В останні роки проводиться активна робота з розшуку й увічнення пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з їхнім життям і діяльністю. Змістовні статті присвячено, зокрема, письменникам В. Стусу, В. Некрасову, В. Симоненку, І. Світличному та ін.

Історія створюється на наших очах. У Зводі представлено й видатні події, пов'язані з проголошенням 1991 незалежності Української держави — нового вирішального етапу в житті українського народу.

Пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва — найчисельніші у Зводі. Вони найвиразніші й найрепрезентатив-

ніші. Їхнє обстеження вимагає значних коштів і кваліфікованих кадрів. За час підготовки Зводу кількість виявлених пам'яток архітектури зросла до 15 тис., монументального мистецтва — до 6,7 тис. Водночас з державного обліку було знято певну кількість скульптурних витворів, які не відповідають вимогам до творів мистецтва або являють собою низькопробні масові копії.

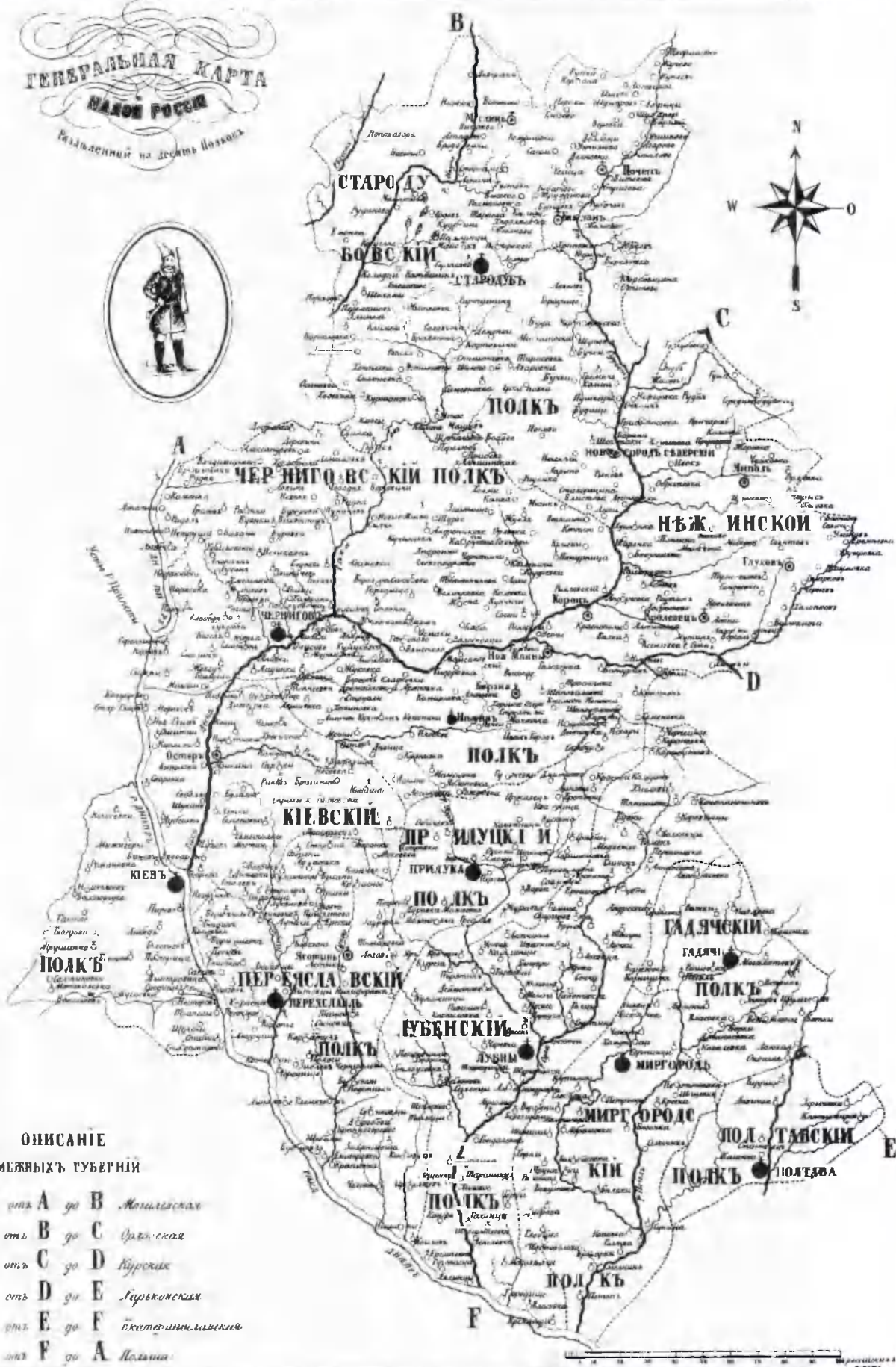
Архітектура — це, передовсім, мистецтво у просторі, мистецтво створення матеріально-художнього оточення людини, яке впливає на формування духовної культури нації. Це не тільки окрема архітектурна споруда, ансамбль чи комплекс, а й зовнішній вигляд населеного місця, його план, структура. Співвідношення між пам'яткою та її природним або створеним людиною оточенням набуває художньої цінності, оскільки характеризує особливості розвитку певної території з урахуванням історико-культурних традицій і соціально-політичних змін.

У Зводі пам'яток відображено об'єкти як архітектури, так і містобудування. Визначення пам'яток містобудування здійснюється в процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їхніх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на цих територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і введенні до Зводу саме пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їхні цілісні в функціональному сенсі частини — компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу, можуть містити в собі твори сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються не тільки кожний окремо, а й у їхній сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і всього містобудівного комплексу разом.

Під час роботи над Зводом пам'яток було проаналізовано та удосконалено критерії визначення історичних міст України. Як відомо, вперше реєстри історичних центрів, в яких збереглися давня планувальна структура і велика кількість пам'яток, затверджено у 1946—49. Вони включали 5 міст республіканського значення (Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський) та 27 населених пунктів із значною кількістю архітектурних пам'яток (Батурин, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Острог, Хотин, Почаїв та ін.). Тоді ж міста

¹ Дробот І., Король В., Кучер В. «Незручні» факти про героїв // Освіта. — 1993. — 20 січ.

**ГЕНЕРАЛЬНАЯ КАРТА
НАХОДЯЩЕЙСЯ
ВЪ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ
ИМПЕРИИ**

**ОПИСАНІЕ
СМЕЖНЫХЪ ГУБЕРНІЙ**

отъ А до В *Могилевская*
отъ В до С *Саратовская*
отъ С до D *Вурганская*
отъ D до E *Сургутская*
отъ E до F *Томская*
отъ F до А *Сибирская*

Київ, Чернігів, Львів були віднесені до історичних центрів всесоюзного значення. 5 серпня 1968 Держбуд України затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток культури». До нього було внесено 306 міст, селищ міського типу та сіл. Важливе значення мав затверджений урядом України перелік 39 стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що містили значну кількість пам'яток. Однак критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунктів¹. Унаслідок дослідницької роботи, пов'язаної з підготовкою енциклопедичного Зводу пам'яток, вона значно зросла: статусу історичних набули понад 1400 населених пунктів України.

Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, у свою чергу, тісно пов'язаний з проблемами культури, з дослідженням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток.

Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. А пам'ятки містобудування, як правило, є комплексними пам'ятками історії та культури. Вони можуть складатися з об'єктів, що належать до різних видів та типів пам'яток історії та культури. В такому разі комплексна пам'ятка є комплексом або ансамблем окремих об'єктів-пам'яток. З них, наприклад, може складатися вулиця історично сформованого міста, на якій розташовані археологічні й архітектурні пам'ятки, пам'ятні історичні місця, монументальна скульптура тощо. Такі вулиці можуть одночасно мати містобудівну, архітектурну, мистецьку, археологічну та історичну цінність.

Чимало подібних історичних вулиць привертають увагу своїми топографічними і топографічними особливостями, відзначаються неповторністю та масштабністю забудови чи національним колоритом.

Пам'ятками містобудування і, водночас, комплексними пам'ятками є об'єкти промислової архітектури та інженерного мистецтва, деякі навчальні заклади. Для них характерна багатопланова функціональна диференціація будівель і споруд за відповідною спеціалізацією та інтегральне, як правило, територіальне вирішення комплексу за принципами тогочасного містобудування. Часто подібні об'єкти мають історико-меморіальну цінність.

Архітектурні споруди, як правило, пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура).

Найчисельнішою групою пам'яток є будинки житлового призначення, які вирізняються різноманітністю функціональної організації простору, часто зберігають в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичну й архітектурну цінність. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відігравала істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури — створювати штучне високодуховне середовище. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія об'ємно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і займають відповідне місце у Зводі пам'яток історії та культури України.

До комплексних пам'яток історії та культури належать пам'ятки садово-паркового мистецтва. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують, звичайно, опису їхнього історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосу-

¹ Горбик В. О., Кот С. І. До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів, 1990. — С. 55—59.

ванням поряд із архітектурно-художніми за-
собами дендрологічних, гідротехнічних, меліо-
ративних, біологічних та інженерно-технічних
заходів, які в сукупності визначають стильовий
і територіальний характер об'єктів цього типу
пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й
природні ландшафти, які доповнюють основну,
саме містобудівну, цінність пам'яток садово-
паркового мистецтва.

Належне місце в томах Зводу знайшли
пам'ятки монументального мистецтва: скульп-
тура, декоративно-ужиткове мистецтво, розпи-
си, мозаїка, іконостаси та ін. У зв'язку з новою
концепцією Зводу редакційним колегіям дове-
лося провести масштабну роботу щодо уточ-
нення списків об'єктів, які мають увійти до
томів, вилучення низькопробних творів, роз-
шуку справжніх мистецьких цінностей. Раніше
значна кількість мистецьких творів минулого
не бралася на державний облік. Передовсім це
стосується пам'яток релігійного мистецтва,
меморіальних споруд та пам'ятників на цвин-
тарях. Недостатня в цілому вивченість цього
виду пам'яток, що обумовлюється браком
висококваліфікованих фахівців, створює значні
труднощі для їхнього висвітлення у Зводі. Біль-
шість статей про пам'ятки архітектури та місто-
будування, монументального мистецтва супро-
воджується виразним ілюстративним матеріа-
лом.

Звід пам'яток історії та культури охоплює
нерухомі об'єкти на території України. Оче-
видно, уявлення про історико-культурну спад-
щину українського народу буде неповним,
якщо не згадати про пам'ятки, створені знач-
ними етнічними спільнотами українців як у
близькому, так і далекому зарубіжжі. Ці по-
селення українців зберігають основи україн-
ської культури, мистецькі та побутові традиції,
що дає підставу для підготовки спеціального
тому, присвяченого пам'яткам національної
культури за межами України.

Звід пам'яток історії та культури має віді-
грати вагомий роль у справі збереження націо-
нальних культурних надбань, стати основою

державного реєстру пам'яток, базою відповід-
ного комп'ютерного банку даних.

Вихід 1-ї книги Зводу, підготовка усього ви-
дання завдячують багаторічній праці числен-
ного авторського колективу, копіткій організа-
ційній роботі обласних (міських) редакційних
колегій. Значний внесок до цієї праці інсти-
тутів гуманітарного профілю — історії, зокре-
ма, відділу історико-краєзнавчих досліджень;
археології; мистецтвознавства, фольклористики
та етнології; українознавства (Львів); архітек-
турних установ — ДержНДІТІАМ та Інституту
«Укрпроектреставрація» (Київ).

Це видання залишилося б в архіві, якби не
подвижницька праця тисяч місцевих краєзнав-
ців, наукових редакторів Головної редакції Зво-
ду пам'яток історії та культури України, членів
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури і Головної Ради цієї гро-
мадської організації. Його підготовка стиму-
лювала розвиток краєзнавчого руху в Україні.
Видання фундаментальних томів Зводу стане
значною подією в культурному житті України,
вирішальним етапом у збереженні історико-
культурної спадщини, сприятиме пробуджен-
ню національної свідомості та державницької
ідеології українського народу, без чого не мо-
же існувати його незалежна країна.

*Валерій СМОЛІЙ,
віце-прем'єр міністр України,
академік НАН України,
голова Головної редакційної колегії
Зводу пам'яток історії та
культури України*

*Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

*Іван КУРАС,
віце-президент НАН України,
академік НАН України,
член Головної редакційної колегії Зводу*

*В'ячеслав ГОРБИК,
доктор історичних наук, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

